նորզարանն եղած է եւ նիւթապէս ալ ապահովուած, սակայն «աննշան է եղել կուլտուրական տեսակէտով» (Աչխատանք, 1912, էջ 806, համմա. եւ Բիւզանդիոն, 1897, Թ. 333, ուր չեմ գիտեր ինչ տուեալներու հիման վրայ Ց. Թաթարեան այս վանքը գիտութեամբ հռչակաւոր կը նկատէ)։ Հաւանականօրէն քաղաքական աննպաստ պարագաները գիտութեան զարգացումի արգելք եղած են։

Թէեւ Ս. Բարթուղիմէոսի վանքին մէջ վարժարան մը կը բացուի եւ կը ծրագրուի նոյն իսկ զայն գիշերօթիկ վարժարանի վերածել, բայց անյարմարութիւններ կը ստիպեն զայն փակելու (Մխրախորեան, Ուղեւորութիւն, Բ., էջ 81—83· Բիւզանդիոն, 1897, Թ. 333· Մշակ, 1881, Թ. 120· Սրուանձտեանց, Համով Հոտով, էջ 85 եւ Աչխատանք, 1912, էջ 806—807)։

4· ԷՋՄԻԱԾՆԻ ՎԱՆՔԸ

Աղբակի Սուրատէր գիւղի վանքն է այս, գիղեցկաչէն, հրաչակերտ, փոքրիկ ու կոկիկ, կոփածոյ ճերմակ քարերով։ Շինութեան ժամանակը անստոյգ։ Աւանդութիւնը կ'ըսէ՝ «Ս. Բարթուղիմէոս առաքելոյ վանուց ճարտարապետի աշակերտի չէնքն է, որ յիւրաքանչիւր տարի կ'երթար Հնդկաստան եւ Ասորեստան վարդապետութիւն քարոզելու։ Դրան ճակտին վրայ գրուած է՝ «Շնորհօք ամենակալին Աստուծոյ վերատին նորոգեցան Ս. Էջմիածին օժանդակութեամբ մահտեսի Սարօյին Թուխն Ռձէ»։ Շահարասի արշաւանքներու առեն մասով մը կը քանդուի, սակայն կը վերանորոգուի։

Էջմիածին անուանուած է, վասն զի հոս վաւաւած կոյսը Միածինը կը տեսնէ։ Հոս խորանի մը մէջ պահուած են Քիստոսի թաշկինակն ու Ս. Բարթուղիմէոսի գօտին (Մխրախորեան, Ուղեւորութիւն, Բ., էջ 56—58, 97—98)։

5· ԵՐԸՆԿԱՆԻ Ս· ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ՎԱՆՔԸ

Երընկան կամ Երընկան գիւղի (Ս. Բարթուղիմէոսի վանքէն մէկ ու կէս ժամ հեռու) արեւմտեան կողմը՝ Մայրաղբայ եւ Մայռանոկայ լեռներու արեւելեան սահրոյը բարձրացած է Ս. Աստուածածնի վանքը՝ կոկիկ եւ սիրուն կաթուղիկէով (Մխրախորեան, Ուղեւորութիւն, Բ., էջ 112—113)։ Ունեցած է կանոնաւոր միաբանական ուխտ։ Հետեւեալ յիշատակագրութիւններու մէջ կը յիշուի իր անունը։

«Գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի յերկիրս Աղխրակու ի գեաւղս, որ կոչի Երընդանի ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնի տաճարիս ի թուականիս Հայոց ՉԼԲ (1483) ամի ձեռամբ ... Մարգարայ գրչի։ Արդ... Աստուած ողորմի ասացէք Մկրտիչ քահանային՝ Ցուսանիսին եւ Խաթուն մէլիքին... մանաւանդ իմ ծնօղացն Մկրտիչ քահանային եւ Շնորհորին» (Ակինեան Հ. Ն., Հաւաքումն Ձեռագրաց, Երեւան, Թ. 132)։ Զորս տարի վերջ հոն կը գրուի 1487ին ուրիշ աւետարան մը (Ճանիկեան, Հնութիւնք Ակնայ, էջ 84), իսկ երկու տարի յետոյ Ցայսմաւուրք մը. «Աւարտեցի զսուրբ գիրքս ի յերկիրս Աղբակու ի գեաւղս, որ կոչի Երընկանի, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնի տաճարիս եւ աթոռակալին սուրբ Առաքելոյն Բարդուղիմէոսի տէր Յովհաննէս Ս. եպիսկոպոսի եւ տէր Սահակ Ս. եպիսկոպոսի եւ Ղազար կրօնաւորի ամենազով եւ չնորհալի եւ խորին վեհասուիայի եւ սուրբ ծերոյն Մարտիրոս աբեղայի...» (Թօփճեան, Ցուց. հայ. Ձեռ. Դպրեան Վրդ·ի, Բ., էջ 51)։ Մէկ տարի վերջ (1490ին) կը գրուի աւետարան մը (Լալայեանց, Ցուց·հայ. Ձեռ. Վասպ., էջ 511) եւ 1498ին «ի գեղս Երընկանի ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնի տաճարիս... ի գառն եւ ի նեղ ժամանակի» կը գրուի ուրիշ Աւետարան մը (անդ, էջ 526—528 եւ էջ 549, ուր կը յիշուին նաեւ Ս. Սահիանոս եւ Ս. Գէորգ, համմա. նաեւ Թօփճեան, Ցուց. հայ. Ձեռ. Դպրեան Վ·ի, Ա., էջ 10 եւ Սմբատեան, Երնջակ, էջ 271, եւ Ս. Բարթուղիմէոսի վանքը՝ վերը)։

Ս. Աստուածածնի վանք — եկեղեցին ունեցած է հոգի մեծ ամբարներ։ Ժամանակին եղած է մերձաւոր գիւղերու սիրելի ուխտատեղին։ Անոր հողերուն գիւրաները տիրացած են (Աչխատանք, 1912, էջ 1001, Մխրախորեան, Ուղեւորութիւն, Բ., էջ 112 եւ Եփրիկեան, Հնաչխ. Բուրն., էջ 835)։

6· Ս· ԽԱՉԻ ԿԱՄ ՃՐՊԱՑ ՎԱՆՔԸ

Օսի գիւղի մօտ։ Շինուած է յիշատակ եւ յանուն Հոփսիմեանց Ս. Խաչի կամ Ս. Նշանի մասունքի (Ինճիճեան, Տարագրութիւն, էջ 207, ծն. 1, համմա. եւ Եփրիկեան, Բնաչխ. Բառարան, Բ., էջ 98)։ Եղած է Արծրունի իշխաններու դամբանարանը· «Բայց Գրիգոր կեցեալ յետ զարձին իւրոյ սմի ամ մեռանի իւրով մահուամբ։ Եւ տարեալ հանդուցանեն զնա ի վանս սուրբ Խաչին յԱղբադ գաւառի» (Թովմ. Արծրունի, Պատմ., էջ 200)։ Հոս կ'ամփոփուին նմանապէս Գուրգէնի (անդ, էջ 204), Աշոտի (անդ, էջ 217), Դերենիկի, Սոփիի եւ Սեդայի ազիւնները (անդ, էջ 228—229, 249)։ Կարելի է մտածել որ Արծրունի իշխաններու հիմնարկութիւն ըլլայ։

Հ. Ինճիճեան Ս. Խաչի վանքի մասին հետեւեալ խորհրդածութիւնը կ'ընէ՝ «Այլ որ բերէ մեզ տարակուսանս, այն է զի Թովմա Արծրունի յետ պատմելոյ (Գ. 2) զմահ եւ զթաղումն Սոփեայ յաւելու գրել՝ զԳագիկ եւ Աշոտ եւ Գուրգէն... եւտուն ի սուրբ եկեղեցին Դ. ազարակս զվանքն փշոց եւ զպարակն Ահաւանք յանդման եկեղեցւոյն որ ի կղզի եւ զքարն Մանակերտ, որ է հանդէպ հարաւոյ կուսէ եւ զԲերկրի... ի պէտս սուրբ Խաչին Աղթամարայ։ Ուր ցուցանէ թէ այնմ ժամու Աղբակի Ս. Նշան կամ Ս. Խաչը եկեղեցւոյ եւ վանաց, ուր թաղեցան հայր եւ մայր նոցա եւտուն զչորեսին ազարակս եւ զի նոքա թաղեցան ի վանս Խաչի որ յԱղբակ, երեւի ի բանից ասաի թէ այն վանք նոյն էր ընդ վանաց Խաչի որ յԱղթամար» (Ստորաբեր, էջ 207, ծն. 2)։ Թ. Արծրունիին պրուիթիւն, էջ 207, ծն. 2)։ Թ. Արծրունիին պատմ «Աղբակ» չհշտելէն յետոյ չէ կարելի ասել թէ Աղբակի Ս. Նշան կամ Ս. Խաչը լսել թէ Աղբակի Ս. Նշան կամ Ս. Խաչը Աղթամարի համանուն վանքն ըլլայ, այլ կա՛մ պէտք է խորհիլ թէ այդ հատուածը յաւելուած է, ինչպէս արդէն Հ. Ինճիճեան կը կասկածի (անդ) եւ կամ մտածել, որ Տիկին Սոփիի մահուան առիթով իր որդիները Աղթամարի նուիրատուութիւնները կ'ընեն։ Յաւելում եւ այս որ՝ Մատթէոս Ուռհայեցին Արծրունիներու «գերեզմանատուն»ը վարագայ վանքը կ'ըսէ (Պատմ., էջ 55), սակայն Արծրունի պատմագրին խօսքին չի համապատասխանիր։ Անոնք կրնային քանի մը դամբարան ունենալ։

Շապուհ Բագրատունին կը գրէ թէ Դերենիկին մարմինը «թաղեցին ի վանքն Ձրպայ, ուր Ս. Նշան խաչին էր» (Պատմ., էջ 71), որ Թովմաս Արծրունիին վկայութեան համաձայն Աղբակի Ս. Խաչն է՝ «Եւ յետ անցանելոյ աւուր գնացեալ Աշոտ որդի Դերանկին առեալ զնի նորա տարեալ հանդոյց առ հարս իւր յԱղբակ (յԱղբատ) գաւառի ի վանս սուրբ Խաչի[36]» (Պատմ., էջ 228)։

Շ. Զարբհանալեան հայկական վանքերու ցուցակին մէջ կը յիշէ «Փշավանք (Փշոց վանք) յԱղբակ» (Պատմութիւն Հայերէն դպրութեան, Բ. հատ., էջ 194· համմա. նախորդ վանքը)։

Հ. Հ· ՈՍԿԵԱՆ

ԵՐԿԻՆՔ

«Երկինք» բառին ստուգաբանութիւնը բազմապիսի փորձերու ենթարկուած է առանց գոհացուցիչ արդիւնքի մը յանգելու։ Լուծման դժուարութիւնը մասամբ կարելի է նախատեսել ու մեկնել այն հանգամանքով որ «երկինք» իբրեւ կրօնական դաղափարի գերագանցօրէն արտայայտիչ՝ հայ կրօնական բառագանձին մէջ պէտք էր առանձին գիրք մ'ունենար· ասով պիտի եղանակաւորուէր անոր լեզուական զգեստը, նաեւ գործածութիւնն ու առումի տեսակէտը։ Անտեսելով բառիս քրիստոնէական գիծը՝ ոչինչ մատենագրական տեղիք կը գտնենք, որ մեզ օգնէր բառիս նախաքրիստոնէական առման մասին գաղափար մը կազմելու։ Գրական ու ժողովրդական բառագանձին մէջ, բաց ի կարգ մը անէծքներէ, ուր երկինք կը ներկայանայ անձնաւորուած, ան աւելի նիւթական առում մը կը ներկայացնէ։ Շահեկան է այս իրողութեան կից Վահագնի Շնունդի երգը՝ Երկինքը երկին եւ երկիր, ուր երկնքի ու երկրի մասնակցութիւնը աստուածային ծնունդին հայ տիեզերագնութեան մէջ չափով մը կը ճշդէ ու կ'անձնաւորէ զանոնք։ Հետաքրքրական է սակայն այս տեսակէտէ կիւրեղ Երուսաղէմացւոյ գործին թարգմանութեան մէկ տեղիքը, ուր կը կարդանք՝ «Զի թէ նոքա երկնահարացն երկիր պագանեն, զի հարուածքն այն յերկինից ոչ դա-

[36] Մխրախորեան կը գրէ՝ «(Պաչքալչէի) արեւմտակողմը մէկուկէս ժամ հեռու Հնուղ վան (Հնուղ վանք) Ս. Խաչ անուամբ աւերեալ սրբավայր մի կայ, որոյ հիմերն հազիւ նշմարելի են, երբեմն սոյն անհետացեալ վանուց փլատակաց մէջէն խաչեր գտնուած են (Ուղեւորութիւն, Բ., էջ 109)։

© National Library of Armenia

*տարկ առանց յանցառածոց էջանէն· արդ եթէ նոքա զերկնահարսն, որ յԱստուածոյ առեցեալ են, զնոսա պաշտել եւ երկիր պագանել ոչ ամաչեն, դու զաստուածասէրն զԱստուածոյ Որդին, որ վասն քո ի խաչ ելեալ է, ամաչէ՞ս երկիր պագանել» (Կոչումն Ընծայութեան, ԺԳ·, 267)։ Նախադասութեան կազմը ընտիր չէ — աւրօրինակ է երկիր պագանել՝ հայցական խնդրով· սակայն իմաստը լիովին պարզ է եւ անխաթար կու տայ յոյն բնագիրը։ Ցատկանշական է մխայն հայ թարգմանչին կիրարկած բացատրութիւնը «երկնահարս» իբր համազօր յունարէնի χεχεραυμένους եւ χεραυνωθέντας ընդունելութիւններուն, Cyrillus Hier. ed. Reischl, 98· նոյնպէս χεραυνόϛ կը թարգմանուի իբր «հարուած»· բառս կը գործածուի կոչման թարգմանչի կողմէ մէկ անգամ եւ այն հոս՝ այլաբերուած «չանթ» իմաստով։ Շանթի այլաբերումը կարելի է հասկնալ նկատելով անոր դերը վիշապներու եւ հրեշտակներու կռուին մէջ, որ ըստ հայ ժողովրդական հաւատքի, տեղի կ'ունենայ փոթորկի ժամերուն տ· Abeghian, Arm. Volksglaube, 82· «երկնահարս» կը նշանակէ ուրեմն ըստ թարգմանչին «չանթահար», բացատրութիւն մը որ չ'երեւար դասական մատենագրութեան մէջ եւ առաջին անգամ, Հիւ համաձայն՝ կը գործածէ Մ· Խորենացի, Գ·, 16, 37։ Եթէ Թոմ արուած է հոս ենթադրել տաբուական արգելք մը չանթի ուղղակի անուանման դէմ, երկնահար բացատրութիւնը կ'արդարացնէ ընդունիլ թէ «երկինք» Հայոց քով անձնաւորուած ու նուիրական էր, ինչպէս կասկածիլ կու տայ անոր սովորական անեզական գործածութիւնը։

Վերջին անգամ «երկինք» բառի լեզուական հարցով զբաղած էր Հանդուցեալ մեծ հայագէտը՝ A. Meillet, Mélanges É. Boisacq, Annuaire de l'Institut de phil. et d'hist. orient. et slaves, 5 (1937), 1—2, որ ելակէտ առնելով Վահագնի Ծնունդի երգը՝ կը մատծէը թէ երկինք ու երկիր բառերու ծագումը կարելի պիտի ըլլար մերձեցնել իրարու։ Հայերէն թուականը «երկու», բարդութեանց մէջ նաեւ «երկի–», իրեն առիթ կու տար փորձուելու գտնոնք մեկնել տիեզերքի իրր երկու մասեր, «երկինք» նկատելով իրր հաւանաբար արական սեռով եւ «երկիր» իգական սեռով կէսեր։ Այսպէս կազմուած պիտի ըլլար հայերէն «երկինք — երկիր» բառերու զուգահեռը, որուն տեսլարանական համաղօրները կը յիշէր վեսակական երգերէ, ուր երկինք՝ հայր, երկիր՝ մայր կը յորջորջուին եւն։ — Հիներէն՝ երկինք եւ երկիր՝ երկու բառի հետ լեզուական կապի մէջ դրած էին, զուտ ժողովրդական առումով, Յովհ· Երզնկացի, Յայսմաւուրք, տ· Ա.ճառեան, Աբմատ· Բառ·, հատ· Բ·, 839։ Կարծէք նոյնքան ժողովրդական կը հնչէ Meilletի մեկնութեան փորձը, որ անտարակոյս թեքլաղրուած է ի պակասութեան երկինք կամ երկիր բառերու մէկուն կամ միւսին դոհացուցիչ լուծումին։ Եզական դէպք պիտի ըլլար հնդեւրոպական քոյր լեզուներու կարգին այդ կրօնական երկու կարեւոր ազգակներու կոչումը հայերէնի մէջ, եթէ երբեք հայագէտին վարկածը հիմնուէր։ Նկատողութեան արժանի փորձ մըն ալ ըրաւ de Lagarde մերձեցնելով երկինքը լեթուաներէն Perkúnas, սանսկր· Parjanya- «փոթորիկի Աստուած» կոչումներուն, մերժուած Հիւբշմանէ, Arm. Gramm., 445։ Հիւբշման անընդունելի կը գտնէր նոյնպէս զուգորդել հայ· երկինք–երկիր իրլ· erc (?) «երկինք» կամ կիմր· erw, հբգ· ero «երկիր» բառերուն։ Ուրիշ փորձեր տ· Աբմ· Բառ· անդ։ Սերմնոցային (սեմբնարական) աշխատանքները Համալարանի մէջ առաջնորդութեամբ Պրոֆ· Դկտ· W. Havers ուսուցչիս առիթ եղան ինծ մօտէն հետաքրքրուելու բառիս կազմով ու ցեղակցութեամբ, եւ կը կարծեմ՝ յաջողեցայ գտնել անոր երկար վիճաբանուած ստուգաբանութիւնը։

Հայերէն ձայնարանութեան մէջ բացառիկ տեղ կը գրաւէ կարգ մը արմատական բառերու նախակազմիկ «երկ–» տարատիպը։ Այդ ցանկին կը վերաբերին երկար եւ երկայն՝ մէկ արմատէ, երկնչիմ եւ երկիւղ՝ նոյնպէս մէկ արմատէ (Ա.ճառեան, Աբմ· Բառ·, հատ· Բ·, 848 ատոնց կը կապէ նաեւ «երկն», զոր Meillet, MSL, 15 [1908/9], 354, անհրաժեշտ չէր գտներ), երկու եւ կր–կին, նմանապէս մէկ ծագումով։ Այս երեք խումբերու հնդեւրոպական նախաձեւը հնչական մեծագոյն խոտորումը կը ցուցնէ հայերէնէ· այսպէս *dṷōu-, *dṷi-, *dṷoi- համմտ· ծն հայերէն կու տայ՝ վերջածայնի ամէն նրբութեամբ՝ երկու, երկի– (համմտ· երկեամ, երկերիւր), երկո–(տատան)։ Հոս ունինք ուրեմն *dṷ- > –րկ– ձայնական փոխոխութիւնը, որ ե– նախդիրով աճած՝ տուած է երկ–· առանց նախդիրի երեւան կու գայ չրջած՝ կր–կին (համմտ· երեք–կին), եւ ասոր բարդութիւններուն ու ածանցներուն մէջ։ Ասոր հակոտնեայ երեւոյթը կը ներկայացնէ երկան, որուն ծագման համար համմտ·անսկր· grā-van-, Աբմ· Բառ·, ը· բ·։ երկնչիմ իբր ընտանիքով, համմտ· δεός «վախ» (*δϜεϊος), եւ երկար իբր զերդաստանով, համմտ· դոր· δᾱρύον «երկար» (*δϜᾱ-ρον) կը կրկնեն «երկու» բառին ծնունդի պայմանները։ Հայերէն երկբառին ծնունդի պայմանները։ Հայերէն երկբառին ծնունդի պայմանները։ Հայերէն երկբ